İslâmî İlimler Dergisi, Yıl 1, Sayı 2, Güz 2006 (115-130)

FİL HADİSESİ'NİN ARAP YARIMADASINDAKİ ETKİLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

-Ahmesilik, Haniflik-

Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ

"1.Rabbin fil sahiplerine neler etti görmedin mi?
2.Onların kötü planlarını boşa çıkarmadı mı?
3.Onların üstüne ebabil kuşlarını gönderdi.
4.O kuşlar, onların üzerine pişkin tuğladan yapılmış taşlar atıyordu.
5.Böylece Allah onları yenilip çiğnenmiş ekine çevirdi".

Fil Suresi 105/1-5

An Inquiry into the Impacts of the Elephant Event on the Arabian Peninsula

The Elephant Event that took place shortly before the advent of Islam is taken as the ushering in of the prophethood of Muhammad. This event elevated the value of Allah and the Kaaba in the sight of the other Arab tribes on one hand, it shook the trust of people on the idols from the very foundation on the other. With this event, the Tribe of Quraysh gained a great fame and respect all over the Peninsula. This event also caused a number of serious traumas in the Arab mind which resulted with anafiyyah. Whereas#masiyyah and H#the rise of two new religious currents known as Ah the former current signifies the national religion or mythology which the Tribe of Quraysh forged on the base of the Elephant Event, the latter denotes the opposition to the deep-seated polytheist Arab belief and inclination to alien cults an_f" is used synonymously with Islam even after#like Christianity.

Fil Hadisesinin Nedenleri

Miladî beşinci asrın başlarına kadar Çin ve Hindistan'da üretilen ipek, fildişi, ıtriyat ve baharat gibi ticari malların önemli bir kısmı, Batıya, Kızıldeniz veya Basra körfezi üzerinden geçmekteydi. Yukarıda anılan tarihten itibaren başlayan ve Doğu Roma imparatorluğu ile Sasanîler arasında yıllarca süren savaşlar, bahis mevzuu güzergâhların ikisini de emniyetsiz hale getirdi. Buna bir de Hint Okyanusu'nda, Babu'l-Mendeb'i kontrol edebilecek bir mesafede bulunan Sokodra adasının Hindistanlı korsanlar tarafından ele geçiril

mesi ve buraya yönelen gemilerin soyulması da eklenince Kızıldeniz güzergâhı neredeyse tamamen kullanılamaz duruma geldi. Basra körfezi güzergahı ise Bizans için fazla tercih edilen bir yol olmaktan uzaktı. Zira bu güzergah, bir taraftan Sasanilerin Ön Asya'da tekel oluşturmaları riskini taşıyor, diğer taraftan da maliyetleri yükseltiyordu.

İşte tam bu esnada Mekke site devletinin başına vizyon sahibi bir devlet adamı geçti. Adı Haşim olan bu devlet adamı, Peygamber Efendimizin büyük dedesi idi. Haşim, Hindistan ve Çin'den gelip yarımadanın sahillerine boşaltılmış olan malları kervanlar yoluyla Suriye'ye geçirme işini organize etti. Haşim bu ameliyeyi gerçekleştirmek için Kureyş kabilesinin tamamını bir araya getirdiği gibi, Kızıldeniz, Irak, Bahreyn ve Umman bölgelerinde yaşamakta olan diğer Arap kabileleriyle de adına **ilaf**[1] denilen anlaşmalar yaptı.[2] Bu anlaşmalar sonucunda Arap yarımadasının tamamında dolaşacak olan Kureyş kervanlarının can ve mal güvenliği sağlanmış oldu. Böylece Kureyş kervanları ilkin Rebiulevvel ayının 1-15'i arasında Dumetu'l Cendel'de kurulan panayıra; daha sonra Cemaziye'l-evvel ayının 1-30'u arasında Hecer'de kurulan panayıra; buradan da Şaban ayının on beşinde Mehre'de kurulan Şıhr panayırına; arkasından Ukkaz panayırına; sonra da Zilhicce ayının 1-18 günleri arasında Mina ve Arafat'ta kurulan Zü'l Mecaz panayırına iştirak etmeye başladılar.[3] Kur'an'da yaz ve kış seferleri şeklinde ifadesini bulan[4] bu kervancılıkla bir taraftan dış ticaret bölgelerinden sahillere boşaltılmış olan mallar bir araya toplanırken, diğer tarafından da yörenin sakinleri olan bedevi kabilelerden elde edilen ürünler Doğu Roma imparatoruyla yapılan anlaşma çerçevesinde[5] Suriye'ye taşınmaktaydı.[6]

Bu canlı ticari faaliyet sonucu kısa süre içerisinde Arap yarımadasının en tanınmış kabilesi haline gelen Kureyş, her gittiği yerde saygı görüyor, emniyet içerisinde Mekke'ye geri dönüyordu.[7] Kureyş sadece Arap Yarımadasında

1 Kureyş Suresi 1-4. Ilaf için bkz, Muhammet Hamidullah, "el-İlaf" (çev:, İsmail Cerrahoğlu), *AÜ-IFD.* Sayı ...., Yıl. 1961.

2 Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd, (230/844), *et-Tabakâtu'l-kubra,* I-IX, Beyrut trs., 1, 75.

3 Geniş bilgi için bkz. Mustafa Fayda, *Halid b. Velid,* İstanbul, 1992.

4 "Kureyş'e kolaylaştırıldığı, evet, kış ve yaz seferleri onlara kolaylaştırıldığı için, kendilerini açlıktan doyuran ve her çeşit korkudan emin kılan şu evin (Kabe) rabbine kulluk etsinler" Kureyş suresi 106/ 1-4.

5 Bizans imparatoru Haşime yazılı bir belge vermiş olup Kureyş'ten her kim Suriye taraflarına gidecek olsa bu belgeyi alıp öyle gidiyordu. Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb (240/854), *Kitabu'l-munammak fi ahbari'l-Kureyş,* (thk: Hurşid Ahmed Faruk) Beyrut 1985, 42.

6 M. Şemsettin Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi,* (sad.Mehmet Mahfuz Söylemez), Ankara 2006, 245-247.

7 Bkz. İbn Kesir, *Tefsiru Kur'ani'l-azim,*I-IV, Beyrut 1969, IV; 553.

büyük bir şöhret kazanmadı, aynı zamanda başta Sasaniler ve Habeşistan olmak üzere dönemin güçlü devletlerinin de dikkatlerini üzerine çekmeye başladı. Öte taraftan bu yeni kervancılık ağıyla çıkarları zedelenmiş olan devletlerin de bu duruma seyirci kalmadıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Haşim tarafından organize edilen kervan ticaretinden önce, Dicle ve Fırat nehri aracılığıyla yakın doğu ticaretini büyük ölçüde kontrolünde tutan ve buralardan önemli karlar elde eden Sasanîler hemen harekete geçmiş, kendilerine bağlı olan Hire Devleti aracılığıyla Kureyş kabilesini durdurmaya çalışmıştır. Kaynaklarımızın adına Ficar savaşları dedikleri kanlı mücadelelerin asıl nedeni işte bu ekonomik durumdur.[8]

Öte taraftan Sasaniler ile Bizans arasında yıllarca süren savaşlardan yararlanan Habeşistan, Fil Hadisesinden kısa bir süre önce, Bizans'ın da desteğini aldıktan sonra Babu'l-Mendep boğazı kullanılarak yapılmakta olan deniz ticaretini kontrolü altına almak için San'a ve çevresini istila etmişti.[9] Böylece Hindistan ve Çin'den gelen ticarî mallar Babu'l-Mendeb kanalıyla Kızıl denize ulaştıktan sonra Habeşlilerin hakim olduğu bölgeye girmiş olduğu için buradan önemli kârlar sağlıyorlardı. Mekkelilerin kontrolünde gelişen kervan ticareti, söz konusu yolla yapılan ticarete büyük darbe vurmaya başlamıştı. Mekke'ye hakim olup bu kervan sevkiyatını da kontrol altına almak, menfaatleri açısından hayati bir önem arzediyordu. İşte Habeşliler bu amaçla Bizans ile ittifak kurarak Mekke ve Kureyş kabilesi ile mücadele kararı aldılar. Savaş için de uygun bir fırsat kollamaya başladılar.[10] Tam bu esnada bekledikleri fırsat doğdu. Habeşliler, yeni istila ettikleri San'a kentinde, adına Kuleys dedikleri bir kilise inşa etmişler ve tüm Arapları bu görkemli kilisede ibadete çağırmışlardı. Ancak Mudarlı iki genç, Ka'be'ye rakip olarak gösterdikleri bu mabedi kirletmişlerdi. Bu olayın ardından Habeşistan'ın San'a valisi Ebrehe büyük bir ordu hazırladı ve Mekke'ye doğru yola çıkarttı.[11] Ordu sadece Habeşlilerden oluşmamaktaydı. İçlerinde Yemenliler de vardı.[12] Özellikle de Eş'ar, Has'am, Akk gibi bazı kabileler bu çatışmada onlarla beraber hareket etmiş ve Ebrehe'nin ordusunda yer almışlardı.[13] Ancak uzun ve zorlu

8 Bkz. Hüseyin Algül, "Ficar", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 52.

9 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. İbn Kesir, *Tefsir*, IV, 549 vd; ayrıca bkz. M.Şemsettin Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, (sad.Mehmet Mahfuz Söylemez), Ankara 2006, ss.138-139.

10 Bkz. Cevad Ali, *el-Mufassal fî tarihi'l-Arab kable'l-İslâm*, I-IX, Bağdat 1993, VII, 283; Mahmud İbrahim, "İslam'dan Önceki Mekke'de Sosyal ve İktisadî Şartlar", *Tarih Risaleleri*, (der. ve çev. Mustafa Özel), İstanbul 1995, ss.94-95.

11 Bkz. Alûsî, Mahmud Şükrî el-Bağdadî (1250/1853), *Bulûğu'l-ereb fî ma'rifeti ahvali'l-Arab*, I-III, (Muhammed Behcet el-Eserî) Beyrut trs, I, 251.

12 Bkz. Âlûsî, I, 252-263.

13 Kister, "Some Reports Concerning Mecca From Cahiliyye to İslam, *JESHO*, Leiden, Brill 1972, 69.

bir yolculukla Hicaz'a ulaşan birlikler hedeflediği başarıyı elde edememişlerdi. Kaynaklarımızda uzun uzadıya anlatılan bu sefer, Kuran'ı Kerim'de de Fil Suresi'ne[14] konu olmuş ve olay Mekkelilerin lehine Allah'ın tarihe müdahalesi olarak algılanmıştır.

Bahis mevzuu ettiğimiz bu hadise, İslam öncesi Arap tarihinin en önemli olaylarından biri olarak kabul edilmiştir. Fil hadisesinin uzunca bir süre tarihi bir milât olarak kullanılması buna atfedilen önemi göstermesi için yeter neden olarak zikredilebilir.[15] Ayrıca bu hadisenin Arap yarımadasında bir dizi kültürel ve dini etkileri de olmuştur. Elinizdeki yazıda söz konusu hadisenin dini etkileri üzerinde durulacaktır.

1. Fil Hadisesinin Ahmesilik Akımının Doğuşuna Etkisi

Bilindiği gibi Kuzey Arabistan, özellikle Amr b. Luhay ile birlikte Mezopotamya ve Güney Arabistan politeizminden ciddi anlamda etkilenmişti.[16] Putperestlik, bu bölgelerden, içinde Mekke'nin de bulunduğu Hicaz'a yayılmıştı. Başta Ha Ba'l (Hubel) olmak üzere İs'af, Naile... gibi birçok put Mekke'ye getirilip yerleştirilmiş, insanların bunlara tapmaları sağlanmıştı. Politeizmin Arap Yarımadasına sirayetinden sonra her Arap kabilesi kendine ait bir put edinir olmuştu. Örneğin Evs ve Hazreç kabileleri Kudayd'da bulunan Menat; Sakif kabilesi Taif'teki Lat; Lihyân kabilesi Ruhât yöresinde bulunan Suvâ; Kelb Kabilesi Dummetu'l-Cendel'de bulunan Vedd; Mezhiç Kabilesi Yağus; Himyeriler Nesr ve Ri'am; Kureyş Kabilesi Suriye'de bulunan Uzza, Ğani, Bahila ve Ha Ba'l (Hubel) putlarını tanrı edinmişlerdi.[17] Her kabile edindiği bu yeni tanrısına da diğer kabilelerden farklı ibadet şekilleri geliştirmişti. Örneğin Evs ve Hazreç kabileleri, Mekke'ye hacca geldiklerinde herkesle beraber vakfede durur, ancak başlarını tıraş etmez, oradan Muşallel'e gider, başlarını putları olan Menat'ın huzurunda tıraş ederlerdi. Böyle yapmamaları durumunda haclarının kabul olmayacağına inanırlardı.[18] Kureyş ise, Ha Ba'l putunu sadece günlük işlerinde değil hemen hemen her alanda bir karar mercii olarak kabul ediyorlardı.

14 *1. "Rabbin fil sahiplerine neler etti görmedin mi? 2.Onların kötü planlarını boşa çıkarmadı mı? 3.Onların üstüne ebabil kuşlarını gönderdi. 4.O kuşlar, onların üzerine pişkin tuğladan yapılmış taşlar atıyordu. 5.Böylece Allah onları yenilip çiğnenmiş ekine çevirdi".* Fil Suresi 105/1-5.

15 Bkz. Ezraki, *Ahbaru Mekke ve ma cae fiha mine'l-ahbar*, I-II, (thk: Rüşdî es-Salih Melhas), Beyrut trs, I/II, 154; Mustafa Fayda, "Fil Vak'ası", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 70.

16 Asmaî putperesliğin Mekke'ye Amr b. Luhay tarafından sokulduğunu söylemektedir. Bkz. *Kitabu'l-asnam*, 36; İbn Hişam, *Sire*, (Suheylî'nin *Ravdu'l-unf'u* ile birlikte) I-IV, Beyrut 1989, I, 99; Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah es-Suheylî, *Ravdu'l-unf fi tefsiri's-Sireti en-Nebeviyyeti li İbn Hişam*, (İbn Hişam'ın *Sire*'si ile birlikte) I-IV, Beyrut 1989, I, 99 vd.

17 Asmaî, 28, 32, 36.

18 Asmaî, 30.

Kabe'nin yanına yerleştirilen putun önünde yedi fal oku bulunurdu. Her birinin farklı bir işlevi vardı. Evlenme, yolculuğa çıkma vb. gibi herhangi önemli bir işi olan şahıs buraya gelir, fal oku çeker, çıkan oka göre hareket ederdi. Tanrının kararı gibi algılanan fal oklarından çıkan karara muhalefet edilmezdi.[19] Bilindiği gibi Hz. Peygamber'in dedesi Abdulmuttalip de oğullarından birini kurban etmeye karar verdiği zaman buraya getirmiş, fal oku çekmiş, oklar Abdullah'ı gösterince de onu kurban etmeye karar vermişti.[20]

Görüldüğü gibi Arap kabileleri arasında dini bir birliktelikten bahsetmek neredeyse imkansızdı. Her Arap kabilesi kendi dini değerlerini üstün görüyordu. Arap Kabilelerinin önemli bir kısmı Mekke'de bulunan Kabe'nin kutsiyetine inanmakla beraber, aralarında Eş'ar, Has'am ve Akk'ın da bulunduğu birçok kabile buna inanmamaktaydı. Ebrehe, Ka'be'yi yıkmaya tevessül ettiği zaman onunla birlikte hareket eden Arap kabilelerinin bulunmasının nedeni de işte buydu. Ancak Ebrehe ordusunun, Kuran'ın ifadesiyle *"yenilip çiğnenmiş ekine çevrilmesi"* Arap tarihinin seyrini değiştirdi. Bu olay Mekke ve Ka'be'nin Araplar nezdinde daha önemli bir konuma yükselmesine neden oldu. Fil hadisesinden önce kültürel anlamda Yemen'in etkisinde olan Kuzey Arapları, artık Ka'be'nin komşuları olarak değerlendirilmeye ve saygı duyulmaya başlandıkları gibi, diğer Araplardan daha üstün oldukları anlayışı gelişti. Artık bu tarihten itibaren Yemen Araplarının da önemli bir kısmı dinî inanç bakımından Hicaz Araplarına bağlandı. Bu olay genelde Hicaz Araplarının, özelde Kureyş'in, hums kurumunu kurarak Arap Yarımadası'na hakim olan çok tanrılı dine göre ayrıcalıklı bir konuma yükselmelerine kaynaklık teşkil etti.[21]

Hums, Kureyşlilerin *ahmesî*,[22] Yemen Araplarının ise *hill* ehli olarak kabul edilmeleridir.[23] Ahmesiler, kendilerini Allah'ın sevgili kulları, Allah'ın evinin idarecileri, bakıcıları ve ataları İbrahim'in dininin gerçek müntesipleri olarak görmekteydiler. Fil hadisesinden sonra hill ehli olarak kabul edilen Araplar da, Kureyş ve antlaşmalılarını bu şekilde görmeye başladılar. Ezrakî'nin İbn Cureyc'den yaptığı alıntı da bunu açıkça ortaya koymaktadır: "*Bütün Araplar Mekke ve Kureyş ahalisini yüceltti, onlara saygı gösterdi. Onlar*

19 Asmaî, 36.

20 Bkz. Asmaî, 36.

21 Bkz. Kister, "Mecca..", 75; Wolter Dostal, "Mecca Before the Time of Prophet –attempt of an anthropological interpration", *Der İslam*, 68/2 (Berlin 1991), 215-216.

22 Dinine kuvvetle bağlı ve tavizsiz demek olan ahmesi, [Ezrakî, 166] Kureyş ve Kureyşlilerden doğan çocuklar ile Kinâne, Cedile, Kays b. Aylân ve Âmir b. Sa'sa'a kabileleri ile bunların müttefiki olan kabileler idi. [Bkz. Âlûsî, I, 243] Ezrakî ise bunlara Sakîf, Gatafân, Advân, Kudâa ile Evs ve Hazrec kabilelerini de eklemektedir. Bkz. Ezrakî, 168, 170; Ayrıca bkz. İbn Hişam, *Sire*, (Suheylî'nin *Ravdu'l-unf'u* ile birlikte) I-IV, Beyrut 1989, I, 229 vd.

23 Bkz. Taberî, *Tefsir*, I-XV, Beyrut 1988, V, 162.

[Kureyş kabilesi hakkında] şöyle diyorlardı: Kureyş, Allah'ın evinin ehlidir. Allah Kureyş'i koruyup düşmanlarını [Habeşliler ve Yemenliler] öldürdü. Onları, düşmanlarının sıkıntısından kurtardı. Bu vesileyle Arapların Ka'be'ye saygısı arttı. Haram aylara saygı çoğaldı. Kureyş'in dininin Allah'ın en sevdiği din olduğu anlayışı yaygınlık kazandı."[24] Kureyş kabilesi bu hadiseden sonra din vazedici rolü oynayarak yeni kaide ve kurallar koymaya başladı. Bu kaide ve kuralların birçoğu da, Kureyş'in, dışarıdan gelen Arab'a daha çok mal satmasına matuftu. Örneğin hill ehline mensup bir Arap, dışarıdan getirdiği yiyeceğini Mekke'de tüketemezdi. Mekke'den yiyecek satın almak zorundaydı. Ka'be'ye yapılacak ilk tavaf, ya daha önce hiç giyilmemiş yeni bir elbise ile yapılmalıydı, -bu elbise ile yapılmışsa tavaf bittikten sonra çıkarılıp atılması (lakk) gerekirdi- veya bir ahmesîden kiralanmış elbiseyle tavaf edilmeliydi. Aksi taktirde çıplak olarak Ka'be'yi tavaf etmek mecburiyeti vardı.[25] Bu kuralların bir sonucu olarak dışarıdan gelen ve genelini Yemen Araplarının oluşturduğu insanlar herhalükarda Mekke'den bir şeyler satın almak zorunda kalıyordu.[26] Ahmesiler ile hill tabakasına mensup olanlar arasındaki uçurum o dereceye vardı ki hill mensubu birinin ahmesilerden biriyle evlenmesi arzu edilmez oldu.[27] Şayet böyle bir şey gerçekleşmiş ise doğacak çocuğun da ahmesi olarak kabul edilmesi koşulu getirilmiş oldu. Bütün bunlar sair Arapların Kureyş kabilesine nasıl baktıklarını göstermesi açısından önemlidir.

Kanaatimizce yüce Allah'ın, -ki ünlü müfessir İbn Kesir'in *irhas*at[28] kabilinden saydığı[29] gibi- Fil Hadisesi ile Arapların zihnindeki Kureyş kabilesi imajını kökünden değiştirmesinin nedeni, Hz. Peygamberin risalet ile görevlendirilmesiyle yakından alakalıdır. Şöyle ki yüce Allah, Hz. Peygamber'i peygamberlikle görevlendirmeden önce kabilesinin itibarını bütün Araplar arasında yükseltmiş, kendisini bu itibarlı kabileden göndermiştir. Daha sonraki hadiseler de göstermektedir ki şayet Hz. Peygamber, sıradan bir Arap kabilesinden gönderilmiş olsaydı bedevî, asalete düşkün, kabileciliği her şeye üstün tutan Araplar tarafından kabullenilmesi güç olurdu. Oysaki Fil hadisesi Kureyş kabilesini üstün bir konuma taşıdı ve asalet düşkünü bu insanlar ta-

24 Bkz. Ezrakî, 167.

25 Bkz. İbn İshak, 155; İbn Hişam, *Sire*, (Suheylî'nin *Ravdu'l-unf'u* ile birlikte) I, 232; İbn Habîb, *Munammak*, 147-150; Ezrakî, 166, 172; Alûsî, I, 244; II, 290.

26 Mahmud İbrahim, 96.

27 Ezrakî, 170.

28 İrhas: Peygamber olarak gönderilen zatlardan peygambeliklerinden önce zuhur eden olağan üstü hallere irhasat denir.

29 Bkz. İbn Kesir, *Tefsir*, IV, 549.

rafından Hz. Peygamberin kabullenilmesini sağlayarak onun davetinin daha geniş kitlelere ulaşmasına zemin hazırlamış oldu.

2. Fil Hadisesinin Haniflik Akımının Doğuşuna Etkisi

Hz. Peygamber tarafından gelecekte tebliğ edilecek olan Tevhidî dinin kabul görebilmesi için putperestliğin eski ağırlığını kısmen de olsa yitirmesi gerekiyordu. İşte bunun içindir ki Fil Hadisesi, yarımadanın kahir ekserisine hakim olan dini düşüncenin sıhhati hususunda ciddi şüphelerin doğmasına, kendilerine ait paganist din hakkındaki fikirlerin muğlak hale gelmesine neden olmuştur. Nitekim bu hadise ile birlikte Mekke ve yarımadanın birçok yerinde putperestlik gerilemeye başlamıştır. Hani bnt Ebî Talip'in Hz. Peygamberden aktardığına göre o şöyle demektedir: "*Allah Kureyş kabilesini diğer kabilelere yedi konuda üstün kılmıştır. Ben onlardan biriyim, peygamberlik onların içinde doğmuştur. Kabeyi koruma ve hacılara su dağıtma işi onların uhdesindedir. Allah onları Ebrehe'nin ordusuna (Fil) galip kılmıştır. Bu hadiseden sonra onlar on yıl bir tek Allah'a ibadet ettiler. Allah Kureyş ile ilgili Kur'an'da bir sure indirmiştir.*"[30] Putperestliğin, Fil hadisesi sonucu gerilemeye başladığını söyleyenlerden bir başkası olan Belazurî de, bahis mevzuu olaydan sonra yaklaşık yedi yıl kimsenin putlara tapmadığını, sadece Allah'a ibadet ettiklerini söylemektedir.[31] Arap yarımadasında putlara tapmanın aptalca olduğuna inanan ve daha tatmin edici bir din aramaya başlayan insanların Fil Hadisesi'nden sonra görülmeye başlanmış olması tek başına incelenmeye değer bir konudur.[32] Bu insanlar kaynaklarımızda "hanif" olarak isimlendirilmişlerdir. Şimdi hanif ve hanifliğin hangi döneme ait olduğuna ve ne anlama geldiğine bakalım:

a. Haniflik Hangi Dönme Ait Bir Dini Akımdır?

Hanifliğin tarihini İslam'dan çok öncelere dayandırarak, bunun farklı bir dini akım olmayıp Hz. İbrahim'in Dininin bizzat kendisi olduğunu iddia edenler bulunmaktadır. Nitekim bu konuda tezler de yapılmıştır.[33] Ancak bu fikir,

30 Bkz. İbn Kesir, *Tefsir*, IV, 553.

31 Bkz. Bkz. Belâzurî, *Ensab*, I, 106.

32 Bkz. İbn Hişam, I, 237-238; Zehebî, *Tarih el-İslam*, II, 47; Halebî, *İnsanu'l-uyun*, I, 202.

33 Ülkemizde haniflikle ilgili iki akademik çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan ilki Şaban Kuzgun tarafından yapılan doktora tezi (Şaban Kuzgun, *İslam Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Haniflik*, Se-Da yayınları Ankara 1985), diğeri ise Hasan Küçükçopur'a ait olan yüksek lisans tezidir. (Hasan Küçükçopur, *İslam Tarihinde Hanifler*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Selçuk Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1998) Hanifliğin Hz. İbrahim'in dini olduğu ön kabulünden hareketle yapılmış olan bu çalışmaların ilki *Hz. İbrahim ve Haniflik* adını taşımakta olup iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümünde Hz. İbrarahim incelenmiş, ikinci bölümde ise haniflik ele alınmıştır. İkinci çalışma ise *İslam Tarihinde Hanifler* başlığını taşımakta olup üç bölümden oluşmaktadır.

ispatlanması güç bir iddiadır. Zira *hanif* terimi, ileri sürülenin aksine, geç döneme ait bir kavramdır.[34] Şayet Hz. İbrahim dönemine ait olsaydı, mutlaka erken dönem şiirlerinde görülmesi gerekirdi. Oysa tam tersine, kavramın kullanıldığı şiirler Fil hadisesinden sonra inşad edilmişlerdir.[35]

Zaten kaynaklarımızda *hanif* olarak isimlendirilenlerin tamamı da Fil hadisesinden sonra yaşamış şahıslardır. Bu hadiseden önce kendilerine *hanif* denilen kimselerin bulunduğunun bilinmemesi, hanifliğin fil hadisesi ile başladığı şeklindeki kanaatimizi desteklemektedir.[36] Aralarında hiçbir ortak yön bulunmayan bu insanlardan Varaka b. Nevfel, Ubeydullah b. Cahş, Kus b. Saide el-İyadî, Osman b. Huveyris Hıristiyan iken; Sırma b. Ebî'l-Enes, Zeyd b. Amr, en-Nabiğa gibi daha pek çok Arap aydını ise Kitabî dinlerin hiç birine bağlı değillerdi. Keza Fil hadisesinden önce oğlunu Hübel'in önünde kurban edecek kadar adı geçen puta saygı duyan Resulullah (s.a.v.)'ın dedesi Abdulmuttalib dahi haniflerden kabul edilmiştir.[37] Abdulmuttalib'in, Hanifler arasında zikredilmesinin gerekçesi, onun, tam olarak ne zaman inşad edildiği belli olmayan İbn İshak'daki muvahhidane şiirleridir. Büyük bir ihtimalle bu şiirler Fil hadisesinden sonra inşad edilmiştir.

Kaynaklarımızda Hanif olarak adlandırılanların kuşkusuz en ünlüleri, İbn Hişam'ın *Sire*'sinde yer alan Mekkeli "Hunefa-ı Erbaâ"dır.[38] Dördü de Hz. Peygamber döneminde yaşamış olan bu şahıslar İbn Hişam'a göre Kureyş kabilesinin putları için kurban kesmelerini doğru bulmadıkları için günün birinde bir araya gelerek kavimlerinin doğru yolda olmadıklarını, İbrahim (as)'in dininden döndüklerini, ona muhalefet ederek kendilerine ne fayda ve ne de zarar vermeye muktedir olmayan putlara taptıklarını belirterek, yeni bir din aramaya karar vermişlerdir.[39] Söz konusu durum bir araya gelmiş olan bu dört kişinin üzerinde ittifak ettikleri bir inanç sistemlerinin olmadığını, ancak

34 Ebû Ubeyde gibi bazı yazarlar cahiliye döneminde Araplar'ın Hz. İbrahim'in dine bağlı ve hanif olduklarını söylemektedir ki bu durum olayların bütünlüğü ile çeliştiği gibi, iddiayı destekleyecek erken döneme ait bir veriden de yoksundur. Bkz. İbn Manzur, *Lisan*, IX, 57.

35 Hanif kavramının geçtiği şiirler ile ilgili olarak bkz. Kuzgun, "Hanif", *TDİ*, XVI, ss.33-35.

36 Şaban Kuzgun, haniflikle ilgili yapmış olduğu tezinde Fil hadisesinden sonra yaşayan bu zevata *geç dönem hanifleri* adını vermekte ancak, kadim dönem hanifleri hakkında herhangi bir bilgi aktarmamaktadır.

37 Konu ile ilgili bkz. İbn İshak, Sire, 171; İbn Habîb, *Muhabber*, 171, 172; *Munammak*, 153; Belâzurî, *Ensâb*, I,106, 199; İbn Nedim, *Fihrist*, Beyrut, ts, 37; Bkz. Âlûsî, II, 244-286; İsmail Cerrahoğlu, "Kur'an-ı Kerim ve Hanifler", *AÜİFD*, XI (Ankara 1963), 81-92] Bu hadiseden sonra yaklaşık olarak yedi yıl kimsenin putlara tapmadığı, insanların yalnızca Allah'a ibadet ettiklerinden bahsedilir. Bkz. Belâzurî, *Ensâb*, I, 106.

38 Bkz. İbn Hişam, *Sire*, (Suheylî'nin *Ravdu'l-unf'u* ile birlikte) I, 253 vd.

39 İbn İshak, *Sire*, 171; İbn Hişam, *Sire*, (Suheylî'nin *Ravdu'l-unf'u* ile birlikte) I, 253 vd. Ayrıca bkz. Süheyli, I, 253 vd.

Kureyş'in dinini de beğenmediklerini göstermektedir. Hanifliğin neliği konusunu anlamamıza katkı sağlayacağına inandığımız için bu dört kişiyi Kus b. Saide'yi de ilave ederek biraz daha yakından tanımanın faydalı olacağı kanaatindeyiz. Bu şahıslar:

1-Osman b. Huveyris b. Esed b. Abdu'l-Uzza:[40] Hıristiyanlığı benimsemiş ve Hıristiyan olarak ölmüştür.[41] Rivayete göre Bizans'a gitmiş, Bizans Kisrası ile görüşmüş onu Mekke'yi fethetmeye ve kendisini Mekke kıralı yapmaya ikna etmeye çalışmış ancak bunu başaramamıştır.[42]

2-Bu şahıslardan Varaka b. Nevfel b. Abduluzza b. Esed, Hıristiyanlığı benimsedi,[43] Hıristiyanlık hakkında önemli bilgilere sahipti.[44] Hatta rahip olduğu rivayet edilmektedir. Hiristiyan olarak ölen bu zatın[45] kutsal kitapları okuyabildiği ve İbrahim'in dinini aradığı kaydedilmektedir.[46] Resullullah'a peygamberlik verildiği zaman hanımı Hatice ile kendisine gidince Hz. Peygamberin risaletini kabul ettiği rivayet edilmektedir.[47]

3-Zeyd b. Amr b. Nevfel b. Abdul uzza:[48] Kitabi dinlerden ne Yahudiliği de Hıristiyanlığı kabul etmiştir. Puta tapmaktan vazgeçip putlar adına kesilenlerden yemediği kaydedilen Zeyd, Kureyş kabilesinin üzerinde bulunduğu putperestliği ilk ayıplayan şahıs olarak kabul edilmektedir. Kabe'nin etrafında durur ve şöyle derdi: *"Ya Rabbî ne şekilde ibadet etmemden hoşlandığını bilseydim sana öyle ibadet ederdim"*. Rivayetlere göre Hz. İbrahim'in dinini aramak amacıyla Şam taraflarına gitmiş,[49] bir rahibin ona " *Senin ülkende zuhur edecek olan peyganberin gölgesi düştü"* demesi üzerine Mekke'ye dönmek için yola çıkmış, ancak yolda ölmüştür.[50] Zeyd kendisi dışında hanif olarak değerlendirilenlerin hak din üzerinde olmadıklarına inanırdı. Zira o, Kabe civarında yaptığı bir konuşmasında kendisi dışında İbrahim'in dinine bağlı hiç kimsenin olmadığını iddia etmiştir.[51] Varaka b. Nevfel ise, Zeyd'in put-

40 İbnul Habib, *Kitabu'l-munammak*, (thk: Hurşit Ahmet Faruk), Beyrut, 1985, s.152.
41 İbn Habib, *Kitabu'l-muhabber*, Beyrut Tarihsiz, S, 171.
42 İbnul Habib, *Kitabu'l-munammak*, 154-155.
43 İbn İshak, *Sire*, 178.
44 İbn İshak, *Sire*, 171.
45 Belazurî, *Ensabu'l-Eşraf*, I,106. İbn Habib, *Kitabu'l-muhabber*, Beyrrut Tarihsiz, S, 171İbnul Habib, *Kitabu'l-munammak*, 153; Şeyh İnayetullah, "İslam Öncesi Arap Düşüncesi", *İslam Düşünce Tarihi*, (I-IV), (Ed; M. M. Şerif), İstanbul 1990, I,159.
46 İsfahanî, *el-Eğanî*, III,120.
47 İbn İshak, *Sire*, 178; Belazurî, *Ensâbu'l-eşraf*, I,106.
48 İbnul Habib, *Kitabu'l-munammak*, 153.
49 İbn İshak, *Sire*, 171; İbn Hişam, *Sire*, (Suheylî'nin *Ravdu'l-unf'u* ile birlikte) I, 255.
50 İbn Habib, *Kitabu'l-muhabber*, 171-172.
51 İbn Hişam, *Sire*, (Suheylî'nin *Ravdu'l-unf'u* ile birlikte) I, 255; İsfahanî, *Eğani*, III,123.

lara tapınmayı terk etmesi nedeniyle cennete gitmeyi hakkettiğine inanmaktaydı.[52] Süheylî'nin *Ravdu'l-unf* adlı eserinde aktardığı bilgiler, Zeyd'in haniflik adıyla bir dini bilmediğini açıkça ortaya koymaktadır. Onun anlattığına göre Zeyd, Arapların inanmakta olduğu dinin doğru din olmadığını anlar -büyük bir ihtimalle fîl hadisesinden sonra gelişen yeni durumdur- ve gerçek dini aramak için yola çıkar, Suriye dolaylarına gelir orada bir Yahudî bilgin ile tanışır ve dini hakkında sorular sorar. Yahudinin verdiği bilgilerden etkilenir ve bu dini kabul etmek ister. Fakat Yahudî, kendi dinlerine giremeyeceğini, bu dine girebilmek için Allah'ın gazabından nasibini almış olması gerektiğini söyler. Zeyd, Allah'ın gazabından hiçbir şey yüklenemeyeceğini, amacının onun gazabından korunmak olduğunu söyler ve kendisine bir başka din tavsiye etmesini rica eder. Bunun üzerine Yahudî bilgin, Zeyd'e hanifliği tavsiye eder. Fakat Zeyd, hanifliğin ne olduğunu bilmemektedir. Yahudiye, hanifliğin ne demek olduğunu sorar. Yahudî bunun Hz. İbrahim'in dini olduğunu, Hz. İbrahim'in ne Yahudî, ne Hıristiyan olduğunu, onun bir Allah'a ibadet eden muvahhit olduğunu söyler. Bunu duyan Zeyd, ellerini açarak Yüce Allah'a yakarır ve kendisinin İbrahim'in dini üzere olduğunu söyler.[53] Yahudî bilginin Hz. İbrahim'in ne Yahudî ne de Hıristiyan olduğunu söylemesi, bu ifadelerin Kur'an'ı Kerim'de geçen Hz. İbrahim ile ilgili ifadelerle bütünlük arzetmesi bu tümcelerin İslam sonrası döneme ait olduğunu göstermesi bir yana, hadise Zeyd'in Allah'a eş koşan Arapların dini düşüncesini yanlış bulduğu için doğru dini aramakta olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

4-Ubeydullah b. Cahş: Künyesi Ebu Cahş olan Ubeydullah Ummu'l-Mu'minin Zeynep bnt. Cahş'ın kardeşidir. Hıristiyan olan bu zat, daha sonra İslam Dini'ni kabul edip, bir Müslüman olarak Habeşistan'a hicret etmiş, ancak orada tekrar Hıristiyanlığa dönmüş ve bir Hıristiyan olarak da ölmüştür.[54]

5-Kus b. Saide b. Adiy b. Malik: Arapların hatibi, filozofu ve şairidir. Resulullah bisetten önce onu Ukaz panayırında görmüştür. Onun hakkında Resulullah "o tek başına bir ümmet olarak haşrolunacaktır" demiştir. Kus'un kabilesi İyâd, Hire kökenli olup Hıristiyanlığı kabul eden Arap kabilelerinden biridir.

b. Hanif Kelimesinin Anlam Alanı

Yukarıda adlarını verdiğimiz zevatın tek ortak yönü, Arapların yerleşik dini düşüncesi olan paganizmi, bir başka ifadeyle putperestliği reddedip ne ol-

52 İbn İshak, *Sire*, 175.

53 Bkz. Suheylî, *Ravdu'l-unf*, I, 255 vd.

54 Belazurî, *Ensâbu'l-eşraf*, I,199; İbn Habib, *Kitabu'l-muhabber*, 172.

duğunu bilmedikleri Hz. İbrahim'in dininin peşine düşmüş olmalarıdır. Özetle verdiğimiz sergüzeştlerinden de açıkça anlaşıldığı gibi bu zevatın -aramakta oldukları- Hz. İbrahim'in dinine mensubiyetleri söz konusu değildir. Öyleyse *hanif* olarak isimlendirilmiş olmalarının nedenini burada değil de başka bir yerde aramak gerekmektedir. Bu da kanaatimize göre yerleşik kültüre muhalefetlerinin bizzat kendisidir. Zaten ilk sözlük yazarlarından biri olan el-Cevherî de "tehannefe recul: adam hanif oldu" cümlesinin "i'tezele'l-asnam: putlara tapmaktan uzaklaştı" anlamına geldiğini söylerken,[55] ez-Zeccacî da "li udulihi ani'ş-şirk" yani "şirkten yüz çevirmesi sebebiyle" böyle söylendiğini belirtmektedir.[56] Bu örnekler de açıkça göstermektedir ki kendilerine *hanif* denilen yukarıdaki zatlar Arapların sahip olduğu putperestliğin kendilerini tatmin etmediğini söyleyip, daha sahih din veya dinlerin peşine düşen insanlardır. İşte onların bu arayışları sonucunda Arap Yarımadasına sadece Hıristiyanlık değil Yahudilik, Mazdaizm hatta Sabiilik gibi farklı dinler de girmeye başlamıştır. Dolayısıyla yerleşik kültüre sıkı sıkıya bağlı olan muhafazakarlar, kültürlerini aşağılayan, kabul etmeyen, sorgulayan, dahası söz konusu kültürün değişmesi gerektiğini söyleyen bu dinleri, yabancı, çarpık düşünceler veya sapık fikirler olarak mütalaa etmişlerdir. Bunun için de bu yabancı düşüncelerin saliklerine ***hanif,*** dinin bizzat kendisine de ***haniflik*** demişlerdir.

Bu konuya kafa yormuş olan Ebû Hatim, ünlü tarihçi Asmaî'ye "Arapların hanifliği nereden öğrendiklerini sorduğunu", onun da *"Araplara göre Hıristiyanlığa meyleden herkes hanif idi"* dediğini aktarmaktadır.[57] Keza aynı konuyla ilgili olarak İbn Nedim de "Irak, ve yöresinde bulunan *Monofizist Sabîîlere* Arapların *Hanif* dediklerini" söylemektedir.[58] Bu örnekler, Hıristiyanlık ile Sabiilik'in farklı dinler olmalarına rağmen Araplar için aynı şeyi ifade ettiklerini, bir başka ifadeyle yerleşik kültürlerine muhalefet ettiği için bu iki dinin de aynı isimle isimlendirildiğini göstermektedir. Dolayısıyla İslam öncesi dönemde "yerleşik kültüre muhalefet eden" anlamında kullanılan bu kavramın, putperestler tarafından, "putlara tapmayı reddedenler" için kullanılan ve kendileri açısından olumsuzluk ifade eden bir karşılığa sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Samî dillerinin neredeyse tamamında kullanılmakta olan bu kelimenin hiç birinde olumlu bir anlama sahip olmaması bu tezi desteklemektedir. Ni-

55 Bkz. el-Cevherî, IV, 1347; İbn Manzur da aynı ifadeleri kullanmaktadır, büyük bir ihtimalle de Cevherî'den almıştır. Krş. *Lisanu'l-Arap,* Beyrut 1990; IX, 57.

56 Bkz. ez-Zubeydî, XII, 151; İbn Manzur, *Lisan,* IX, 58.

57 Bkz. İbn Düreyd, *Cemheretu'l-luğa,* s.650, http://.alwaraq.com. 20.03.2003.

58 İbn Nedim, *Fihrist,* Beyrut, ts, 37.

tekim Süryanîcede *dinsiz ve putperest* İbranîce ve Aramîce'de ise *ahlaksız ve dinsiz* anlamına gelirken,[59] Arapça'da ise köken itibariyle, vücudun düzgün yapısındaki bozukluğu, özelikle de çarpık ayağı ifade etmektedir.[60] Bu kelimeyi izah eden İbn Sîde, kavramın ayakların içe doğru bozukluğu için kullanıldığını, bununla birlikte eldeki çarpıklığı da ifade ettiğini söylemektedir.[61] Cevherî *es-Sihâh* isimli eserinde bu kavrama İbn Side ile aynı anlamı vermektedir.[62] Aynı tanımı yapan ez-Zemahşerî de, ayaklarının dış kısmı üzerinde yürüyen kimseye "Reculun Ahnef" denildiğini ilave etmektedir.[63]

Yine günümüze gelen en eski sözlüklerden birinin yazarı olan Halil b. Ahmed'in ifadesine göre; Riclun ahnef (çarpık ayak veya reculun ahnef: ayakları çarpık şahıs) bu kökten türetilmiştir. Asıl adı Sahr olan Ahnef b. Kays da, ayaklarındaki çarpıklıktan dolayı bu sıfatı almıştır. Onunla ilgili olarak şair şunu söylemektedir:

> Eğer ayaklarında bir çarpıklık olmamış olsaydı
> Gençleriniz içerisinde ondan daha üstünü bulunmazdı.[64]

Yukarıdaki bilgilerden yola çıktığımızda, *hanif* kavramının Cahiliyye Arapları için de olumsuz bir anlam taşıdığı anlaşılmaktadır. Ancak İslam dini, Arapların sahip oldukları yerleşik kültüre muhalefeti olumlu bir eylem olarak kabul ettiği için bu kavramı alarak ona "dönemin yerleşik yanlış kanaatlerine muhalefet" veya "putperest olmayan" ya da Eb'u-l-Beka'nın ifadesiyle "hayra meyleden"[65] şeklinde bir anlam vermiş ve bunu özellikle de Hz. İbrahim ile ilişkilendirmiştir. Bunun nedeni de, Yahudiler, Hıristiyanlar ve özellikle de Mekke müşriklerinin Hz. İbrahim'e sahip çıkmaları ve onu kendilerinden gösterme arzularıdır. Kur'an da bu ayetlerde onların söz konusu iddialarını yanlışlamakta, Hz. İbrahim'in onlardan olmadığını ifade etmektedir.

59 L. Ceatani, *İslam Tarihi*, (çev: Hüseyin Cahit), İstanbul, 1924. II, 29; F. Buhl "Hanîf", *İA*, İstanbul 1993, V/I, 215-217; Arthur Jeffery, *The Foreign Vocabulary Of The Qur'an*, Baroda 1938, 114-115; Şaban Kuzgun, "Hanif", *DİA* İstanbul 1997, XVI, 33.

60 Bkz. Müberred, *el-Muktadab*, 341, http://.alwaraq.com. 20.03.2003; ez-Zemahşerî, *Tefsiru'l-keşşâf an hakaiki't-tenzil ve uyuni'l-akâvil fi vucuhi't-te'vil*, I-IV, (thk: Muhammed Mursi Âmir), Kahire 1967, I/II, 95; İbnu'l-Fâris, I, 110-111.

61 İbn Side, *el-Muhkem ve'l-muhitu'l-a'zem*, 1280: http://.alwaraq.com. 21.03.2003.

62 el-Cevherî, *es-Sihâh: Tacu'l-luğa ve sihahu'l-Arabiyye*, (thk: İsmail b. Hammad Attâr), Beyrut 1984, IV, 1347.

63 Bkz. ez-Zamehşerî, *Esâsu'l-belâğe*, Beyrut 1996, 94.

64 Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-ayn*, (thk: Mehdî el-Mahzumî-İbrahim es-Samerraî), Beyrut 1988, 248; Murtaza ez-Zübeydî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kamus*, (thk:Ali Şî'rî), Beyrut 1994, XII, 151; İbn Manzur, *Lisan*, IX, 57; Hatta bu daha sonra Arapça'da darb-ı mesel haline dahi gelmiştir. Bkz. el-Meydânî, *el-Emsâl*, s.206, http://.alwaraq.com. 21.03.2003.

65 Bkz. Ebu'l-Beka, Eyub b. Musa el-Hüseyni el-Kefevî, *el-Külliyât: Mu'cemun fi'l-mustelihât ve furuk el-luğaviyye*, (thk: Adnan Derviş-Muhammed el-Mısrî), Beyrut 1993, 409.

Hal böyle olunca da haniflik ile Hz. İbrahim'in getirdiği din arasında bir bağ kurulmuş ve hanifliğin bir din olduğu, bu dinin de Hz. İbrahim tarafından getirildiği sonucuna varılmıştır. Aynı kaynaklar, Hz. İbrahim döneminden kaldığı ifade edilen sünnet, hacca gitme, cünüplükten temizlenme gibi bazı ibadetleri de tezlerine ilave ederek bu iddialarını hanifliğin tezahürü olarak göstermekle tamamlamışlardır.[66] Oysa ki kavram Kur'an'ı Kerim'de on iki yerde var olmasına rağmen hiçbirinde bir din adı olarak kullanılmamaktadır. Konuyla ilgili ayetler şöyledir:

1- (Yahudi ve Hıristiyanlar, Müslümanlara) "Yahudî ya da Hıristiyan olun ki, doğru yolu bulasınız" dediler. De ki, Hayır! biz **hanif** olan [Yerleşik kültüre muhalefet eden/ bir başka ifadeyle Putperest olmayan, puta tapmayan] İbrahim'in dinine uyarız. O, müşriklerden değildi" (el-Bakara, 2/135).

2- "İbrahim ne yahudî, ne de hıristiyan idi; fakat o, **hanif** [Puta tapmayan] **bir müslümandı**. Müşriklerden de değildi" (Al-ı İmran, 3/67).

3- "De ki; Allah (sözün) doğru(sunu) söylemiştir. O halde **hanif olarak** [Putperestliğe muhalefet ederek] İbrahim'in dinine uyun. O, müşriklerden değildi" (Al-ı İmran, 3/95).

4- "İşlerinde doğru olarak kendisini Allah'â veren ve İbrahim'in **hanif** [putperestliği reddeden] **dinine** uyan kimseden dince daha güzel kim vardır? Allah İbrahim'i dost edinmiştir" (en-Nisa, 4/125).

5- "Ben **hanif olarak** [Putperestliği reddederek], yüzümü gökleri ve yeri yoktan yaratan Allah'a çevirdim ve ben müşriklerden değilim" (el-En'âm, 6/79).

6- "De ki; Rabbim beni dosdoğru yola, dosdoğru bir dine İbrahim'in **hanif** [putperestliği reddeden] **dinine** ilet. O, ortak koşanlardan değildi" (el-En'âm, 6/161).

7- "Ve yüzünü **Hanif olarak** [putperestliği reddederek] dine çevir sakın müşriklerden olma" (Yunus, 10/105).

8- "İbrahim gerçekten hakka yönelen **hanif** [putperestliği reddeden, putperest olmayan] bir önderdi; O Allah'a ortak koşanlardan değildi. (en-Nahl, 16/ 120).

9- "Sonra sana: '**Hanif** [putperestliği reddeden] **bir müslüman olarak** İbrahim'in dinine uy! O müşriklerden değildi' diye vahyettik" (en-Nahl, 16/123).

66 İbn Manzur, IX, 57.

10- "(Resulüm) sen yüzünü **hanif** olarak [putperestliği reddederek] dine, Allah insanları hangi fıtrat üzerine yaratmışsa ona çevir. Allah'ın yaratışında değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur; fakat insanların çoğu bilemezler" (er-Rum, 30/30).

İki yerde ise çoğul olarak kullanılan hanif kelimesi hiçbir ayette bir dinin adı şeklinde kullanılmamıştır.

1- "Kendisine ortak koşmaksızın **Allah'ın hanifleri** [putperestliği reddedenleri] olun. Kim Allah'a ortak koşarsa sanki o, gökten düşüp parçalanmış da kendisini kuşlar kapmış, yahut rüzgar onu uzak bir yere sürüklemiş bir (nesne) gibidir" (el-Hacc, 22/31).

2-"Halbuki onlara ancak, dini yalnız ona has kılarak ve **hanifler** olarak [putperestliği reddedenler], Allah'a kulluk etmeleri, namaz kılmaları, zekât vermeleri emr olunmuştur. Sağlam din de bu idi" (el-Beyyine, 98/5).

Hanif kavramı, Kur'an'ı Kerim'in nüzulünden sonra, mündemiç olduğu "meyletme" anlamını korumakla birlikte bir dinden diğerine meyletme, daha çok da diğer dinlerden İslam dinine meyletme, İslam dinini benimseme anlamları kazanmış oldu. Özellikle de Al-i İmran Suresi'ndeki *"İbrahim ne yahudî, ne de hıristiyan idi; fakat o, **hanif** [yerleşik kültüre muhalif] **bir müslümandı**. Müşriklerden de değildi" (Al-ı İmran, 3/67)* ayeti kerimesinin, Müslüman dilcilerin hanifliği Yahudilik veya Hıristiyanlıktan İslam'a meyletme şeklinde yeniden anlamlandırmaları üzerinde ciddi etkisi olmuştur. Bunun en güzel örneği de, erken dönem sözlük yazarlarından Halil b. Ahmed ile İbnu'l-Faris'tir. Halil b. Ahmed kavramı izah ederken ayetten faydalanmakta,[67] İbnu'l-Fâris ise Kur'an'ı Kerim'deki bahis mevzuu ayeti şahit olarak göstermektedir.[68] Bir başka dilci olan İbn Cinnî ise kavramının köken itibariyle ayaktaki çarpıklığı ifade etmesine rağmen bir dinden bir başka dine meyletmek anlamına geldiğini belirttikten sonra, İslam'a da bundan dolayı *Hanif* din denildiğini, nedeninin ise Yahudilik ve Hıristiyanlıktan İslam'a meyledilmiş olduğunu özellikle söylemektedir.[69] Yine büyük dilci ve müfessir ez-Zemahşerî de kavramın yukarıda zikrettiğimiz anlama geldiğini belirtmektedir.[70] Haniflik

67 Halil b. Ahmed şöyle demektedir: "Bir görüşe göre *hanif*: Hanif ve müslim olan İbrahim'in dinine göre Kıble olarak Beytu'l-Haram'a yönelen müslümandır. Bir başka görüşe göre ise "hanif: Allah'ın emirlerine uyan tüm müslümanlardır. Allah katında da en sevimli din: Hz. Peygamber'in dini olan hanifliktir." Bkz. Halil b. Ahmed, III, 248.

68 Bkz. Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriya, *Mu'cemu mekâyisu'l-luğa*, (thk: Abdusselam Muhammed Harun), Beyrut 1991; I, 110-111.

69 Bkz. İbn Cinnî, *el-Menhec*, s.32 http://.alwaraq.com. 21.03.2003.

70 Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/II, 95.

için aynı tanımlama dilci Rağıb el-İsfehanî ve Firuzabadî tarafından da yapılmaktadır.[71] Keza Ebu'l-Beka da "hanif'i, Yahudi veya Hıristiyanlığa muhalefet eden ve onlardan yüz çeviren kişi şeklinde tanımlamaktadır.[72]

Erken dönem müfessirlerine baktığımızda ise onların kavramın ne tarihi sürecini, ne anlam genişlemesi ne de daralmasını dikkate aldıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Muhammed b. Ka'b el-Kurezî "dosdoğru"; Mücahid "ihlaslı"; İbn Abbas, Suddî ve ed-Dahhâk "Hacca giden"; Ebû'l-Aliye "namazları ile Ka'be'ye yönelen ve gücü yettiğinde oraya hacca giden"; Ebû Kallâbe "bütün peygamberlere, ilkinden sonuncusuna kadar iman eden"; Katâde "Allah'tan başka ilahın olmadığına şahadet etmek -bunun içerisinde anne, öz kız evlatları, halalar ve teyzeler ile evlenmeyi haram görme ve Allah'ın haram kıldığını haram bilme ve sünnet de vardır-" şeklinde tanımlamakta ve bahis mevzuu ettiğimiz bu kavramı neredeyse "İslam" kelimesi ile eş anlamlı olarak kullanmaktadırlar.[73] Daha geç dönemlerde yaşamış olan müfessir İbn Kesir ise, kavramın tarihi süreç içerisinde geçirmiş olduğu anlam genişlemesi ve daralmasını da dikkate almakta ve *şirkten yüz çevirip imana yönelen* "mütehannif ani'ş-şirki kasiden ile'l-iman" anlamı vermektedir.[74] Oysaki İslam öncesi dönemde durum tam tersi idi. özellikle Hıristiyanlar Hanif olarak adlandırılmaktaydılar.

Sonuç

Sonuç olarak Hazreti Peygamberin nübüvvetinden kısa bir süre önce cereyan etmiş olan Fil hadisesinin, onun peygamberliğine yönelik bir hazırlık mahiyeti taşıdığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu olay, bir taraftan Allah inancı ve Ka'be'nin sair Araplar nezdindeki değerini yükseltirken, diğer taraftan da halkın putlar hakkındaki inançlarının sarsılmasına neden olmuştur. Bu hadiseyle birlikte Kureyş kabilesi, Arap yarımadasının tamamında tanınan, bilinen, sözüne itibar edilen, hatta ululanan bir kabile haline gelmiştir. Böylelikle yüce Allah, Arap yarımadasını Kureyşli bir peygamberin peygamberliği için hazır hale getirmiştir.

71 Bkz. Rağıb el-İsfehanî, *Müfredatu'l-Kur'an*, 133; Firuzabadî, *Kamus el-muhit*, I-IV, Mısır trs, III, 134.

72 Bkz. Ebu'l-Beka, 359.

73 Bkz. İbn Kesir, I, 186-187. Hatta bazı yazarlar adı geçen kavramla İslam kelimesinin eş anlamlı olduğunu söylemektedirler. Bkz. İsmail b. Ubbâd, *el-Muhit fi'l-luğa*, (thk: Muhammed Hasan Ali Yasin), Beyrut 1994, III, 123; ez-Zübeydî, XII, 151.

74 Bkz. İbn Kesir, *Tefsir*, I-IV, Beyrut 1969, I, 372.

Fil hadisesi aynı zamanda Arap yarımadasında bir dizi düşünsel kırılmalara neden olmuştur. Nitekim bu kırılmalardan sonra Ahmesilik ve Haniflik adında iki yeni akım gelişmiştir. Ahmesilik, Kureyşin fil hadisesiyle birlikte kendileri için ürettiği milli dinini ve bu dine dair hamasetini, haniflik ise yerleşik kültüre muhalefeti ve Hıristiyanlık gibi yabancı inançlara meyletmeyi ifade etmektedir. Haniflik kavramı ve inancı ile ilgili farklı kanaatler bulunmasına rağmen kanaatimiz odur ki, kavramın gerek İslam öncesinde inşad edilen şiirlerde yer almaması, gerekse hanif oldukları ileri sürülen şahısların fil hadisesinden sonra yaşamaları aslında kavramın Fil hadisesinden sonraki bir döneme ait olduğunu gösterir.